क्यूबाः "समाजवाद वा मृत्यु" बाहेक अर्को विकल्प छैन – फिडेल क्यास्ट्रो

मूल्याङ्कन

विचार-अन्तर्क्रियामुखी मासिक

वर्षः १०, अंकः ५, २०४९, साउन

नयाँ औद्योगिक नीतिले नेपाललाई कता पुऱ्याउला ?

गोविन्द प्रसाद लोहनी

डा. देवेन्द्र राज पाण्डे

संस्कृत भाषा लादियो भने ....

– पद्मरत्न तुलाधर

नेपाली भाषाको जननी संस्कृत हैन ।

– प्रा. कमल प्रकाश मल्ल

नेपाली कम्युनिस्ट आन्दोलनको आधारभूत समस्या के हो ?

जन आन्दोलन पछाडिको नेपाली साहित्य कस्तो छ ?

□ का. मोहन बिक्रम सिंह □ का. मदन भण्डारी □ का. प्रचण्ड सँग कुराकानी

रु. १०/-

संस्कृतबाट सोझै नेपाली भाषा आएको भन्ने कुरा अन्धविश्वास मात्र हो

प्रा. कमलप्रकाश मल्ल

हामीले कुनै पनि भाषाको पाठ्यक्रममा के स्थान हुनु पर्छ भन्ने कुरा छलफल गर्दा स्वेरी, मूलतः त्यो भाषा विषयको पाठ्यक्रमको उद्देश्य (Curricular objective वा Learning outcome) के हो भन्ने कुरालाई केलाउनु पर्ने हुन्छ। त्यसकारण प्राथमिक वा निम्न माध्यमिक वा माध्यमिक तहदेखि संस्कृत भाषालाई अनिवार्य गराउने हो भने देखि यसको पनि पाठ्यक्रमको उद्देश्य के हो भन्ने कुरामा हामी सबभन्दा पहिले स्पष्ट हुनु आवश्यक छ।

राष्ट्रिय शिक्षा आयोगको प्रतिवेदनमा कक्षा ६,७,र ८ मा संस्कृतलाई ५०/५० अंकको एक पत्र अनिवार्य गर्ने सिफारिस भएको र कक्षा ९ र १० मा मने नेपाली विषय अन्तरगत यसलाई समावेश गर्ने भन्ने कुरा आएको छ, यहाँनेर स्पष्ट हुनुपर्ने कुरा के छ भने, ६,७ र ८ मा राखिने भनिएको अनिवार्य संस्कृतको Learning objective के हो? किन यसलाई अनिवार्य गराईदैछ?

राष्ट्रिय शिक्षा आयोगको आफ्नै प्रतिवेदनमा निम्न माध्यमिक तहको (कक्षा ६, ७ र ८ को) पाठ्यक्रमको उद्देश्य वा Learning objective को रूपमा उल्लेख गरिएको छ- "श्रमप्रति सकारात्मक भावना भएका, राष्ट्र र प्रजातन्त्रप्रति आस्थावान तथा नेपाली भाषा, गणित र विज्ञान विषयमा उपयुक्त स्तरको ज्ञान भएका चरित्रवान नागरिक तयार गर्नु निम्न माध्यमिक शिक्षाको उद्देश्य हुनु पर्दछ।"

यसरी आयोगको जो उद्देश्य निर्धारण छ, त्यस अनुसारको गुण भएका नागरिकहरू तयार गर्न यो ५० अंकको अनिवार्य संस्कृतले कसरी, कहाँ, कुन रूपले टेवा पुऱ्याउँछ? यो मेरो जिज्ञासा छ।

अहिले कक्षा ४,५,६,७ मा पढ्नु पर्ने संस्कृतको पाठ्यक्रम केलाएर हेर्दा मैले के पाएँ भने, अहिले जुन किसिमको पाठ्यपुस्तकहरू यसमा राखिएका छन् र जस्तो प्रकारको भाषा वा वस्तुहरू, शब्दावलीहरू आदि पढाइन्छन्, यी सब पढेर विद्यार्थीहरूलाई कुनै किसिमको जीवन उपयोगी दक्षता प्राप्त हुन्छ भन्ने मलाई लाग्दैन।

जस्तो कि-कक्षा ४ को पाठ्यपुस्तकमा यस्ता शब्दहरू प्रयोग भएका छन्, तिनका विभक्ति र धातु रूपहरू कण्ठस्थ पार्ने कुराहरू त्यसमा प्रस्तुत गरिएको छ. तिनीहरू न नेपाली भाषामा प्रयोग हुन्छन्, न त नेपालको कुनै जन जीवनमा प्रयोग हुन्छन्, न कुनै बेलामा पनि, कहिल्यै पनि प्रयोग हुन्छन्।

यस्ता किसिमका पाठ्य पुस्तकहरूले आयोगले तोकेको शिक्षाको उद्देश्य, कुनै पनि हालतमा पूरा हुँदैन। त्यसैले ५० अंकको अनिवार्य संस्कृत कायम गर्ने भन्ने रा. शि.आयोगको जुन सिफारिस छ, त्यो सिफारिस आफैमा आफ्नै उद्देश्यलाई पूरा गर्ने खालको नरहेको देखिन्छ।

७६ जना सांसदहरू मिलेर जुन हस्ताक्षर गरी पेश गरिएको स्मरण-पत्र छ, त्यसमा तीनचार वटा बुँदाहरू उल्लेख भएका छन्। संस्कृत पढेमा नेपाली राम्रो र शुद्ध लेख्न सक्ने कुरा र संस्कृत नेपाली भाषा र नेपालका अन्य भाषाहरूको पनि आधार भाषा वा श्रोत भाषा हो भन्ने कुरा पनि त्यसमा उल्लेख भएको छ।

एक छिन यतातिर विचार गरौं- के संस्कृत नेपाली भाषाको श्रोत, आधार वा माऊ भाषा हो?

हस्ताक्षर गर्नेहरू को कति?

जाति/जनजाति	संख्या	%
जाति (बाहुन क्षेत्री ठकुरी आदि)	६५	८५%
जनजाति (नेवार तामाङ गुरूङ मगर आदि)	११	१५%
जम्मा	७६	१००

धर्म	संख्या	प्रतिशत
हिन्दू	७०	९२%
आहिंन्दू	६	८%
	जम्मा ७६	१००%

(विश्लेषण साभार : कहिरन, पूर्णाङ्क ९)

नोट : यसमा हस्ताक्षर गर्ने एमाले र संजमोका प्रायः सबै सांसदहरूले आफ्नो हस्ताक्षर फिर्ता लिइ सक्नु भएको छ।

२४. सुश्री मैया देवी श्रेष्ठ, ने.का. "
२५. कुबेर प्रसाद शर्मा, ने.का. "
२६. अर्जुन नरसिंह के.सी., ने.का. "
२७. डा. ध्रुव प्रसाद शर्मा, ने.का. "
२८. विष्णु राज आचार्य, ने.का. "
२९. गोपाल मान श्रेष्ठ, ने.का. "
३०. ढुण्डी राज शास्त्री, ने.का. "
३१. गोपाल जी जंग शाह, ने.का. "
३२. आनन्द प्रसाद ढुंगाना, ने.का. "
३३. छवि प्रसाद देवकोटा, ने.का. "
३४. डिल्ली प्रसाद सिटौला, ने.का., राष्ट्रिय सभा
३५. लोक राज जोशी,ने.का., प्रतिनिधि सभा
३६. दिलिप कुमार शाही, ने.का. राष्ट्रिय सभा
३७. रामबहादुर विष्ट,ने.का., प्रतिनिधि सभा
३८. विदुर प्रसाद पौडेल, ने.का, राष्ट्रिय सभा
३९. मदन भण्डारी, एमाले, प्रतिनिधि सभा
४०. हरि प्रसाद पौडेल, मनोनित, राष्ट्रिय सभा
४१. हेम बहादुर कार्की, मनोनित "
४२. स्वगेन्द्र राज ढकाल, ने.का. "
४३. चेत कुमारी दाहाल, ने.का. "
४४. खेम नारायण फौजदार, ने.का "
४५. शिव राम सुवेदी, ने.का., प्रतिनिधि सभा
४६. सुरेस मल्ल, ने.का सदस्य, राष्ट्रिय सभा
४७. पूर्ण बहादुर खड्का, ने.का., प्रतिनिधि
४८. नरहरि आचार्य, ने.का., राष्ट्रिय सभा
४९. पशुपति शमसेर ज.ब.रा., रा.प्र.पा., प्रतिनिधि
५०. साहना प्रधान, एमाले "
५१. युगेश्वर प्रसाद वर्मा, मनोनित, राष्ट्रिय सभा
५२. तारिणी दत्त चटौत, ने.का., प्रतिनिधि सभा
५३. बलराम उपाध्याय, एमाले, राष्ट्रिय सभा
५४. हृदयश त्रिपाठी, सद्भावना, प्रतिनिधि सभा
५५. लाल काजी गुरूङ, ने.का. राष्ट्रिय सभा
५६. चन्द्र प्रकाश मैनाली, एमाले, प्रतिनिधि सभा
५७. के.पी. शर्मा (ओली), एमाले "
५८. अमृत कुमार बोहरा, एमाले "
५९. झलनाथ खनाल, एमाले "
६०. गोपाल शाक्य, एमाले, राष्ट्रिय सभा
६१. प्रदिप नेपाल, एमाले "
६२. महेन्द्र कुमार मिश्र, ने.का. "
६३. पाल्देन गुरूङ, ने.का. , प्रतिनिधि सभा
६४. लिलामणि पोखरेल, संजमो "
६५. कृष्ण प्रसाद धिमिरे, मनोनित राष्ट्रिय सभा
६६. मिना पाण्डे, ने.का., प्रतिनिधि सभा
६७. महन्त ठाकुर, ने.का, प्रतिनिधि सभा
६८. पूर्ण कुमार सेरमा लिम्बु, मनोनित, राष्ट्रिय सभा
६९. जगन्नाथ आचार्य, ने.का., प्रतिनिधि सभा
७०. ऐश्वर्यलाल प्रधानांग, ने.का. राष्ट्रिय सभा
७१. विश्व नाथ प्रसाद अग्रवाल, ने.का. "
७२. दीन वन्धु अर्याल, ने.का., प्रतिनिधि सभा
७३. चन्द्र राज ढुंगेल, एमाले, राष्ट्रिय सभा
७४. गजेन्द्र नारायण सिंह, सद्भावना, प्रतिनिधि सभा
७५. सिन्धु नाथ प्याकुरेल, संजमो राष्ट्रिय सभा
७६. उमा अधिकारी, ने.का., प्रतिनिधि सभा

प्रधान मन्त्री समक्ष पेश गरिएका नेपाल जनजाति महासंघका मागहरू:

१. श्री ५ सरकारले त्रि-भाषिक नीति लागू गरोस्-(१) मातृभाषा, (२) देशको अर्को समुदायको कुनै एक भाषा र (३) अन्तर-राष्ट्रिय भाषा।

२. संस्कृत शिक्षालाई विद्यालयदेखि विश्वविद्यालय सम्मका कुनै तहमा अनिवार्य विषय नबनाइयोस्।

३. हाल कक्षा- ४, ५, ६ र ७ मा भएको अनिवार्य संस्कृत विषय अविलम्ब हटाइयोस्।

४. श्री ५ को सरकारले संस्कृत विद्यालय र विश्वविद्यालय खोली एक जाति विशेष ब्राम्हणलाई दिदै आएको छात्रवृत्ति, निःशुल्क खाना, बस्ने आदि विशेष सुविधाहरू अन्य जनजातिका भाषाहरूका लागि पनि प्रदान गरोस् र अविलम्ब पठन-पाठनको व्यवस्था गरोस्।

प्रा. मल्ल

वास्तवमा नेपाली संस्कृतिका वाहकहरू जनजातीय भाषाहरूनै हुन्।

प्रसंगवश गफैगफमा वा कुरै कुरामा कुनै विद्वत-मण्डलीमा वा उद्घाटन भाषणमा कुनै व्यक्ति वा राजनीतिज्ञले संस्कृत सबै भाषाको जननी भनेर भन्दैमा यो साबित हुने कुरा हैन।

अहिले संसारमा जीवित भषाहरू ६१७० वटा छन्। नेपालमा बोलिने करीव ७० वटा भाषाहरू छन्। ती ७० वटा भाषाहरूमध्ये खालि ९ वटा मात्र भारोपेली (Indo-Aryan) परिवारका भाषाहरू छन्, अरू भाषाहरू तिब्बत-बर्मेली वा द्रबिड वा अष्ट्रोएशियाली भाषा-परिवारका भाषाहरू छन्।

साथै नेपाली भाषाको पनि संस्कृत जननी हैन। किनभने नेपाली भाषा सोझै संस्कृतबाट आएको हैन। नेपाली भाषा र संस्कृत भाषा वा भनौं ऋग्वैद्धिक-संस्कृत भाषाको संवन्ध यति टाढा छ, कमसेकम करीव ३५ सय वर्षको फरक यसमा छ। वीचमा विभिन्न किसिमका भाषाहरू आएका छन्, ऋग्वेदमा पनि दुई किसिमका भाषाहरू छन्। ऋग्वैदिक भाषाबाट पछि आएको जुन शास्त्रीय (Classical) संस्कृत छ, यस पछि जुन प्राकृतहरू अपभ्रंशहरू, आए, त्यसको पनि अन्तिम चरणमा जुन भाषा आयो, त्यसलाई "अवहट्ट" भनिन्छ। त्यो भाषाबाट करीव एघारौं-बाह्रौं शताब्दीमा मात्र अहिले हामीले "नेपाली भाषा" भनेर मानिने भाषाको पूर्वरूपको जन्म भएको हो।

अहिले सम्म कुनै भाषाशास्त्रीले पनि ठोस प्रमाणको आधारमा नेपाली भाषाको "माउ भाषा" यही भनी देखाउन सकेका छैनन्। किनभने, अहिले भाषावैज्ञानिकहरूका बीचमा कम्तिमा पनि चारवटा सोचहरू (School of Thoughts) रहेका छन्। एउटा सोचको भनाइ छ, नेपाली भाषाको माउ भाषा राजस्थानी प्राकृत वा शौरसेनी प्राकृत हो। अर्को सोचको भनाई छ- यसको माउ भाषा वास्तवमा दार्डिक वा पिशाच ल्याङवेजेज हुन्, जसको एउटा हाँगा काश्मिरी पनि हो। अर्को समूहको भनाई छ-हैन, नेपाली भाषाको माउ भाषा हिमाली स्वस भाषा हो। अर्को समूहको भनाइ छ-नेपाली भाषाको सम्बन्ध त वास्वतमा लाहँडा, पंजावी आदि भाषाहरूसँग छ। यसबाट के देखिन्छ भने-आजसम्म एउटा ठोस, स्पष्ट र विश्वसनीय ऐतिहासिक, भाषाशास्त्रीय आधारमा कुनै पनि भाषाशास्त्रीले नेपाली भाषा यही प्राकृत भाषाबाट आएको हो भनी प्रमाणित गर्न सकेका छैनन्।

त्यसैले संस्कृत पढ्नासाथ नेपाली भाषाको विद्वान भइन्छ, नेपाली भाषा राम्रैसँग र शुद्ध लेख्न सकिन्छ भन्ने कुरा मेरो विचारमा अन्धविश्वास मात्र हो। किनभने संस्कृत भाषा र नेपाली भाषा यति फरक फरक भाषाहरू छन्, शायद यो भारत-आर्येली (Indo-Aryan) परिवार भित्र यति फरक भाषाहरू अरू कुनै छैनन्। उदाहरणको लागि एउटा नेपाली नामको ४-५ वटा रूपमात्र हुन्छन्, तर एउटा संस्कृत नामको २४ वटा रूपहरू हुन्छ। त्यस्तै एउटा नेपाली क्रियापदको ३०-३५ वटा रूपहरू हुन्छन्, तर एउटा संस्कृत धातुको भने करीव करीव ८६० वटा जति रूपहरू हुनसक्तछ। त्यसकारण ल्याटिन र ग्रीक जस्तै संस्कृत पनि एउटा यति Inflected (रूपायित) भाषा हो कि यसको एउटा शब्दको घैरै विभिन्न रूपहरू हुन्छन्। तर अर्कातिर नेपाली भाषा भने एउटा Uninflected (अरूपायित) भाषा हो। यो एउटा मूलरूप नफेरी प्रत्यय जोड्ने Agglutinating भाषा हो, त्यसैले संस्कृत भाषा पढ्दैमा नेपाली राम्रो जानिन्छ र शुद्ध लेख्न सकिन्छ भन्ने कुरा भाषावैज्ञानिक आधारमा कुनै संबन्ध र तुक भएको तर्क नै होइन।

अब कुरा रह्यो, नेपाली भाषामा आएका आगन्तुक शब्द (तत्सम शब्द) हरूको कुरा। घैरैलाई आश्चर्य लाग्ला, पृथ्वीनारायण शाहको दिव्य उपदेशमा संस्कृतको कति मात्रा छ भनी मैले हिसाव गरी हेर्दा वास्तवमा पृथ्वीनारायण शाहको दिव्य उपदेशमा अरवी र फारसी शब्दहरू वढ्ता छन्, संस्कृत कम छन्। टर्नरको शब्दकोषमा २६ हजार शब्दहरू छन्। त्यसमा संस्कृतबाट आएका शब्दहरू जम्मा ५ हजार मात्र छन्। तर वालचन्द्र शर्मा वा हाल एकेडेमीले निकालेको शब्दकोषमा भने ७० प्रतिशतभन्दा बढी शब्दहरू संस्कृतबाट आएका रहेका पाइन्छन्। मेरो भनाईको तात्पर्य हो-संस्कृत भाषा पढेर नेपाली भाषा शुद्ध लेख्न सकिन्छ भन्ने कुरा भाषा वैज्ञानिक आधारमा कुनै प्रामाणिक कुरा हैन। यसको प्रामाणिक आधार छैन। नेपाली भाषा संस्कृतबाट सोझै आएको भन्ने कुरा अन्धविश्वास मात्र हो। वास्तवमा नेपाली भाषा संस्कृतबाट आएको हैन, नेपाली भाषा अपभ्रंशबाट आएको हो तर कुन अपभ्रंशबाट आएको हो भन्ने कुनै स्वदेशी वा विदेशी भाषावैज्ञानिकले पनि ठोस प्रमाण दिएका छैनन्। टर्नरले काम गरेको साठी वर्ष भैसक्यो। साठी वर्षमा कुनै भाषाशास्त्रीले आजसम्म टर्नर ले जुन काम गरेका हुन, त्यो भन्दा बढी काम गर्न सकेका छैनन।

अर्को कुरा रह्यो संस्कृत भाषा नेपालको सांस्कृतिक मूल्य र मान्यताको संरक्षण र प्रचार गर्ने साधन हो भन्ने कुरा। हाम्रा विद्यार्थीहरूलाई यदि हामीले संस्कृत पढायौं भने हाम्रो राष्ट्रियताको जगेर्ना हुन्छ, राष्ट्रिय संस्कृतिको प्रचार हुन्छ र हाम्रो राष्ट्रिय संस्कृति उनीहरूले बुझ्छन् भन्ने कुराका बारेमा म के कुरामा विश्वास गर्छ, भने नेपालको राष्ट्रिय सांस्कृतिक परिचय वास्तवमा लिखित कुरा (Written Text) हरूमा छैन, यो अलिखित मौखिक परंपरा (Unwritten oral tradition) हरूमा छ। नेपालका जनजातिहरूका उखान टुक्का, लोकगीत, लोककथाहरू आदिमा नै वास्तवमा नेपालको साँच्चिकको सांस्कृतिक परिचय छ। किनकि नेपालमा लेखन-परंपरा मनेकै निकै पछिको परिघटना हो। साँच्चै भन्ने हो भने नेपाली लिपीवद्ध भएको करीव ६-७ सय वर्ष मात्र भयो र नेपालका धेरै भाषाहरू लिपीवद्ध छैनन्।

म के कुरामा विश्वास गर्दछु भने नेपालको साँच्चै राष्ट्रिय संस्कृतिको परिचायक Oral Tradition वाट हुन्छ, न कि Written Tradition बाट। Great Tradition जसलाई भनिन्छ, त्यसले हैन; Little Tradition हरूले नै साँच्चै भन्ने हो भने नेपालको संस्कृतिलाई चिनाउँछन्। किनकि Great Tradition भनेको वास्तवमा एउटा ऋण जस्तै हो, हिन्दू वा आर्य संस्कृति, जे भन्नुस्, त्यो वास्तवमा एउटा ऋण (Loan) अर्थात बाहिरबाट आएको वा लिएको व्यवस्था हो, यसले भन्दा पनि बढी हाम्रा Oral Tradition हरूले हाम्रो राष्ट्रिय चरित्रको परिचय दिन्छन्।

अर्को कुरा संस्कृत भाषाले हाम्रो परिचय दिन्छ भन्ने कुरामा पनि मलाई विश्वास छैन। किनभने संस्कृत पनि विभिन्न किसिमका छन्। लिच्छविकाल पछि नेपालमा प्रयोग भइरहेको संस्कृत वास्वतमा पाणिनिको व्याकरण अनुसारको संस्कृत हैन। यहाँ या त चान्द्र-व्याकरण प्रचलित थियो या त सारश्वत व्याकरण प्रचलित थियो। नेपालमा साँच्चै भन्ने हो भने हाईब्रिड (वर्णशंकर) वौद्ध संस्कृत प्रचलन थियो। लिच्छविकाल पछिका संस्कृतका अभिलेखहरू र किताबहरू हेर्ने हो भने यही हाइब्रिड संस्कृत प्रचलनमा रहेको हामी पाउँछौं।

यही न फरक छ, हामी वेद शुद्रले पढ्नु हुन्न, यदि यसले वेद सुन्यो भने उसको कानमा तातो धातु खन्याइदिनु पर्छ भन्ने संस्कृतिमा बाँचेका छौं, उता क्रिश्चियनहरू भने संसारभरि गएर बाइबल अनुवाद गर्न चाहन्छन्।

नेपालमा संस्कृतिको आधारमा मात्रै सांस्कृतिक मूल्यहरूलाई संरक्षण गरेको भन्ने पनि पाइन्न। जस्तै, वौद्ध धर्मको कुरा गर्ने हो भने, बौद्ध धर्मको बाहक त पाली भाषा हो, संस्कृत हैन। वज्रयान बौद्ध धर्मको संस्कृत Hybrid (वर्णशंकर) संस्कृत हो, शास्त्रीय (Classical) संस्कृत हैन। यसै बज्रयान धर्मको पनि एउटा महत्त्वपूर्ण कुरा चर्या गीत हो, यो संस्कृतमा लेखिएको हैन। यो लेखिएको भाषालाई द्वाइलाई ल्याङवेज (सान्ध्य भाषा) भनिन्छ। इतिहास शिरोमणि वाबुराम आचार्यले आफूले १२ वर्ष सम्म गोपाल वंशावली पढेको तर थोरबहुत मात्र बुझ्न सकेको कुरा एक पल्ट गर्नु हुन्थ्यो। उहाँ जस्तो संस्कृतका प्रकाण्ड विद्वानले पनि यो नबुझ्नुको कारण हो, त्यो संस्कृत पाणिनिको व्याकरणवाला संस्कृत हैन, त्यो अपभ्रंशित हाइब्रिड संस्कृत हो। त्यो वंशावलीको दोस्रो भाग चाहिं भक्तपुरको ६-७ सय वर्ष अगाडिको नेवारी भाषामा लेखिएको छ। त्यसैले नेपालको संस्कृतिको संवाहक संस्कृत मात्र हैन, पाली पनि हो, हाइब्रिड संस्कृत पनि हो, अपभ्रंश पनि हो, सान्ध्य भाषा पनि हो, नेवारी पनि हो, र अझ म भन्छु सवै लोक भाषाहरू हुन्। वास्तवमा नेपालका आफ्ना संस्कृतिका वाहकहरू त यिनै भाषाहरू वा जनजातीय भाषाहरू हुन।

अर्को एउटा कुरा ,एकछिनलाई मानौं कि हामीलाई वैदिक, आर्य संस्कृति, हिन्दू सभ्यतालाई फैलाउनु छ; त्यसो हो भने पनि किन संस्कृतबाट मात्रै फैलाउने? वाइवललाई हेरौं, यो आज ३००० भन्दा बढी भाषामा अनुवाद भैसकेको छ। नेपालकै पनि १२-१३ वटा जनजातीय भाषामा वाइवल पाइन्छ। तर आश्चर्यको कुरा हिन्दूहरूको अति पवित्र ग्रन्थ ऋग्वेद के तपाई आज नेपाली भाषामा पाउनु हुन्छ? पाईदैन। किनभने हाम्रो हिन्दू संस्कृतिमा के दृढ विश्वास रह्यो भने गुह्य ग्रन्थ (Sacred Text) हरूलाई कहिल्यै पनि लिखित रूप दिनु हुन्न। त्यसकारण १८ औं शताब्दीसम्म ऋग्वेद कहिल्यैपनि लेखिदै लेखिएन। मौखिक रूपमा यो पुस्ता पुस्तासम्म स्थानान्तरण हुँदै आयो। यही न फरक छ, हामी

संस्कृतलाई जबरजस्ती अनिवार्य गराइयो भने के होला?

पद्मरत्न तुलाधरसँग कुराकानी

राजनैतिक - सामाजिक रूपले विश्लेषण गर्दा यस कृयाकलापको नियत संस्कृत भाषाको ऐतिहासिक महत्वलाई फिंजाउनु भन्दा फेरि पनि दरवारलाई बलियो पार्नु हो

वेद शुद्रले पढ्नु हुन्न, यदि यसले वेद सुन्यो भने उसको कानमा तातो धातु स्वन्याइदिनु पर्छ भन्ने संकुचित संस्कृतिमा बाँचेका छौं, उता क्रिश्चियनहरू भने संसारभरि गएर वाइबल अनुवाद गर्न चाहन्छन्। हामी पशुपतिनाथमा "हिन्दूहरूलाई मात्र प्रवेश" गराउँदछौं, उनीहरू संसारभरि गएर गिर्जाघरहरू स्थापना चाहन्छन्।

ठीकै छ, हाम्रो सांस्कृतिक मूल्यलाई हाम्रो शिक्षा पद्धतिले संचार (Transmit) गर्नु पर्छ, तर यो संचार कसरी गर्ने, संस्कृतबाट संचार गर्ने? कि नेपालीमा अनुवाद गरेर संचार गर्ने? कि तामाङ्ग, गुरूङ्ग, मैथिली, थारू आदि भाषामा अनुवाद गरेर? किन यी भाषामा ऋग्वेद अनुवाद नगर्ने? तर भएको छैन, गरिदैन। किनभने, हाम्रो संस्कृतिनै यस्तो छ कि हाम्रो आगनमा कोही जानु हुन्न, हाम्रो किताव कसैले पढ्नु हुँदैन, हाम्रो वेद कसैले छुनु हुँदैन।

यदि हामीले हाम्रो सांस्कृतिक मूल्य परंपरा, ऐतिहासिक परंपरा, वीर पूर्खाहरूको पुरूषार्थहरूका कथाहरू फैलाउनु छ भने हामीले यो संस्कार छोडनु पर्छ र संस्कृत भाषाबाट हैन कि नेपाली भाषाबाट नेपालका अरू भाषाहरूबाट, नेपालका अरू जनजातिहरूको भाषाबाट यी चीजहरू संचार गर्नु पर्छ।

तर यो भइरहेको छैन।

यसै सन्दर्भमा एउटा उदाहरण प्रस्तुत गर्न चाहन्छु। पंचायती कालमै (पशुपति शम्सेर शिक्षामन्त्री हुनु हुँदा) एउटा त्री सदस्यीय "कार्य-दल" सरकारले बनाएका थियो। त्यसमा प्रा. सरश्वती प्रसाद घिमिरे, प्रा. माइकेल वित्जेल (हाल हाडवर्ड विश्वविद्यालयमा संस्कृतको प्राध्यापक हुनुहुन्छ) का साथै म पनि सामेल थिएँ। हामीले एउटा प्रतिवेदन पेश गरेका थियौं। त्यस प्रतिवेदनमा संस्कृत शिक्षाको आधुनिकीकरण कसरी गर्ने, संस्कृत शिक्षालाई आय, रोजगारी र उत्पादकत्वसँग कसरी संवन्धित बनाउने र राष्ट्रिय जीवनको मुख्य गतिविधिसँगै यसलाई कसरी आधुनिक बनाउने भन्ने कुरा उल्लेख थियो। तर आश्चर्यको कुरा त्रि.वि.मा पेश भएको त्यो प्रतिवेदन क़हिल्यै स्वीकार पनि भएन, बरू त्यसको घोर विरोध भयो।

यस्तै, म केही समय त्रि.वि. प्रशासनमा रहँदा-खेरी मैले हाम्रो नेपालको एउटा महत्त्वपूर्ण ग्रन्थ सुमतितन्त्र अनुवाद गरी प्रकाशित गर्नका लागि अनुसन्धान अनुदान हाम्रा संस्कृतका विद्वान श्री नयराज पन्तलाई उपलब्ध गराएको थिएँ। तर आश्चर्यको कुरा के भने त्यो किताव उहाँहरूले प्रकाशित त गर्नु भयो, तर कसैले पढ्नै नसक्ने गरी। किनभने, यो संस्कृतमा निकालियो। नेपालीमा उहाँहरूले अनुवाद गर्न चाहनु भएन। त्यसमा अंग्रेजी वा नेपालीको कुनै एउटा शब्द पनि छैन। त्यसैले त्यो किताव आज वसन्तपुरमा रहेको त्रि.वि. स्टोरमा नबिकेर सडेर धन्किरहेको छ।

त्यसैले आज इतिहास वा संस्कृतिलाई अध्ययन गर्ने हाम्रो दृष्टिकोण यत्ति सुंकुचित छ। संस्कृतलाई हामीले स्कूलमा पढाउँदैमा यो विद्याको पुनर्जागरण होला जस्तो मलाई लाग्दैन। ❑

(२०४९ साउन ३ गते विश्वविद्यालय महिला एशोसिएसनले आयोजना गरेको विचार गोष्ठीमा दिइएको प्रवचनको सारांश।)

(नोट : यसमा प्रयोग भएकका अंग्रेजी शब्दहरूको नेपाली रूपान्तरण "मूल्यांकन" को हो।)

प्राज्ञिक महत्वमात्र भएको तर कामकाजी भाषाका रूपमा नहेकोको संस्कृत भाषालाई शिक्षामा अनिवार्य गर्न गराउन सत्तापक्षीय सांसदहरूकै सकृयतामा यति ठूलो मात्रामा आवाज उठ्नुको पछाडि तपाईलाई कस्तो नियतले काम गरिरहेको जस्तो लाग्छ?

मूल कुरा, यस पहलकदमीको पछाडि धार्मिक राजनैतिक रूपमा पुरातन परम्परा कायम गर्ने नियत लुकेको छ। जस्तो- संविधानमा नेपाललाई हिन्दू अधिराज्य घोषणा गरिनुको पछाडि पनि यस्तै नेपाली जनताको प्रगति र शोषणबाट मुक्तिको चाहनालाई दबाउन, शोषणलाई कायम गरी राख्न र निश्चितै रूपमा सयौं वर्षदेखि सामन्तहरूलाई साथ दिँदै आइरहेको पुरातन, सनातन धर्म, रीति-रिवाज, संस्कृति बचाउने धार्मिक, शैक्षिक र राजनीतिक नियत लुकेको थियो। यस्तो व्यवस्था नै कायम रह्यो भने उनीहरूले बचेखुचेका सामन्ती मूल्य, मान्यता, रीति-रिवाज र प्रवृत्तिको रक्षा हुने, अशिक्षित, अवोधहरू जनतामाथि फेरि पनि शोषण र शासन गर्ने र सत्तामाथि आफ्नो प्रभूत्व कायम राख्न पाउने हुन्छ। यो नियतलाई हामीले बुझ्न सकेनौं भने, अहिले त हामीलाई सामान्य लाग्ला, तर पछि यसको परिणाम गंभीर हुने छ। यस विषयलाई कसैकसैले गौण रूपमा लिन खोजिरहेका छन्। तर राजनैतिक - सामाजिक रूपले विश्लेषण गर्दा यस कृयाकलापको नियत संस्कृत भाषाको ऐतिहासिक महत्वलाई फिंजाउनु भन्दा फेरि पनि दरवारलाई बलियो पार्नु होः फेरि पनि जनतामा संस्कारगत रूपमा रहेको धार्मिक अन्धविश्वासलाई कायम गरी राख्नु होः र ठूला बडा - सामन्तहरूले फेरि पनि यहाँ थिचोमिचो गरेर आफ्नो एकलौटी वर्गीय हित रक्षा गर्नु नै हो। होइन भने संसारको विकाससँगै हाम्रा बच्चाहरूलाई वैज्ञानिक र प्राविधिक शिक्षा दिनु पर्नेमा फेरि पनि यो परम्परागत सनातन शिक्षा, जो प्रायः विज्ञान शून्य छ र जसमा फलानालाई फलानो अवतार मान्नु पर्छ र मरे पछि स्वर्ग-नर्क जान पर्छ भन्ने जस्ता अन्धविश्वासहरूले भरिभराऊ छ, त्यो शिक्षा दिनका लागि थप आधार खोज्नुको अर्थ के?

यसरी हाम्रो समाजमा आर्थिक रूपमा मात्र होइन, वैचारिक रूपमा पनि समाजलाई यथावतै रूपमा राख्न चाहने कन्जरभेटिभ (पुरातनवादी)हरूको अस्तित्व रहेकोले ती पुरातनवादीहरू यो भाषा बोलिचाली र लेखपढको भाषा हुन सक्दैन भन्ने विषयमा सहमत हुँदा हुँदै पनि यसको अनिवार्यताको माग गरिरहेछन्। यसको पछाडि लुकेको मूल मकसद संस्कृतमा रहेका पुरातन साहित्यहरू पढाउने नियत नै हो।

अर्को, वैचारिक सांस्कृतिक रूपमा, नेपाली भाषाभाषीमा मात्र होइन, मगर, नेवार, गुरूङ्ग, लिम्बु, थारू आदि सबै भाषा-भाषीहरूमा पुरातनवादी धर्मभिरूहरू अस्तित्वमा छन्। यिनीहरू पनि संस्कृतलाई अनिवार्य गराउँदा समर्थन गर्छन् नै। त्यसैले आर्थिक र वैचारिक रूपमा पुरातनवादीका रूपमा रहेका दुवै थरी धर्मभिरूहरूको विचारमा समानता रहेकोले उनीहरू दुवैथरिले संस्कृत भाषा अनिवार्य गराउन खोजिरहेका छन्। यस अप्रजातान्त्रिक कदमको सबैतिरबाट विरोध हुनु जरूरी छ।

अन्य भाषाहरूलाई भने बेवास्ता गरेर राज्यको स्रोत-साधनबाट थुप्रै सुविधाहरू पाइरहेको भाषालाई नै यसरी फेरि पनि अनिवार्य गराउन मरीमेटेर प्रयत्न गरिरहनुको कारण के होला?

विभिन्न जाति र भाषा भाषीहरूको साझा देश हुँदा हुँदै पनि अहिले विभिन्न कारणले निर्णय गर्नु पर्ने ठाउँमा, सत्तामा विशेष केही जातिहरूको बोलबाला रहेको स्थिति हो। त्यसकारण आफ्नो भाषालाई लाद्न, आफ्नो भाषाको मात्रै विकास गराउन उनीहरू चाहन्छन्- यही राष्ट्रियता हो, यही राष्ट्रिय विकास हो भन्ने मनोवृत्ति उनीहरूमा कायमै रहेको छ। त्यसकारण प्रजातान्त्रिक रूपमा भाषा नीति, शिक्षा नीति के हुनु पर्ने भन्दा पनि ती स्वास स्वास जातिहरूका सत्तामा प्रभूत्व हुनुको कारणले पनि यस्तो नीति बारम्बार आएको देखिन्छ।

यो अनिवार्यताको माग राख्नेहरू त माथिक र शैक्षिक क्षेत्रमा आफूले प्रजातान्त्रिक माग नै गरीरहेको दावी गरिरहेका छन्। यस सम्बन्धमा तपाईंको प्रतिक्रिया के छ?

यो माग प्रजातान्त्रिक त कसरी हुन सक्छ र? जब कि वास्तविकता के हो भने- नेपाली भाषा लगायत अन्य थुप्रै आषा भाषीहरू यहाँ विद्यमान छन्। प्रजातन्त्रमा सामान्य रूपमा समानताको सिद्धान्तलाई अवलम्बन गरिने हुन्छ। भाषिक क्षेत्रमा पनि विभिन्न जातिका